

Аналіз резервів підвищення ефективності господарської діяльності

6.1. Поняття і класифікація резервів господарювання

6.2. Методика розрахунку та обґрунтування розміру резервів господарювання

Питання для самоконтролю

6.1. Поняття і класифікація резервів господарювання

Одним із завдань економічного аналізу є пошук можливостей підвищення ефективності господарської діяльності. Результатом вирішення такого завдання є виявлення резервів господарювання.

Якщо про резерв немає даних, або нічого не відомо про його існування, тоді й можливість його використання відсутня, – тобто резерву немає як такого. Резерв з'являється тільки в момент виявлення. Проф. В.В. Ковальов наголошує на цьому у визначенні: “Резерви – виявлені можливості кількісного та якісного зростання основних показників діяльності підприємства, що виражаються у невикористовуваних, частково використовуваних або нерационально використовуваних виробничих ресурсах (матеріального, фінансового, організаційного, інформаційного тощо характеру)”¹.

Поняття “резерви” не має однозначного тлумачення у спеціальній літературі. Його походження можна знайти у французькій і латинській мовах. З французької мови слово “*reserve*” перекладається як “запас”; з латинської – “*reservare*” означає “економити, зберігати”.

Слід зауважити, що резерви в економічному аналізі та резерви у бухгалтерському обліку мають різний економічний зміст. Крім того, слід розрізняти резерви як запаси ресурсів, резерви потенційних можливостей і резерви, що формуються у системі бухгалтерського обліку.²

Облікові резерви – об'єкти, які відображаються у системі бухгалтерського обліку як засіб її оптимізації через забезпечення відповідності доходів, витрат і впливу на фінансовий результат; резерви як запаси матеріальних та / або фінансових ресурсів; резерви потенційних можливостей підвищення ефективності діяльності підприємства, та, відповідно, процеси

¹ Ковалев В.В. Финансовый учет и анализ: концептуальные основы. – М.: Финансы и статистика. – 2004. – 720 с. – С. 675.

² Детальніше обґрунтування поділу резервів на зазначені види наведено у дисертаційній роботі представника Житомирської наукової бухгалтерської школи к.е.н., доц. М.О. Козлової (Козлова М.О. Облік і контроль процесу резервування (на прикладі діяльності великих промислових підприємств України. дис. к. е. н. – Київ, 2006 р.)).

резервування для кожного з виділених видів резервів наведено на рис. 6.1. Такий поділ резервів за економічним змістом дозволяє уникнути невизначеностей, пов'язаних з процесом резервування, адже загальноприйняте розуміння поняття “резерв” лише як запасу ресурсів у повсякденному житті та у деяких економічних літературних джерелах, відкладення на випадок необхідності заважає проведенню глибоких теоретичних досліджень.

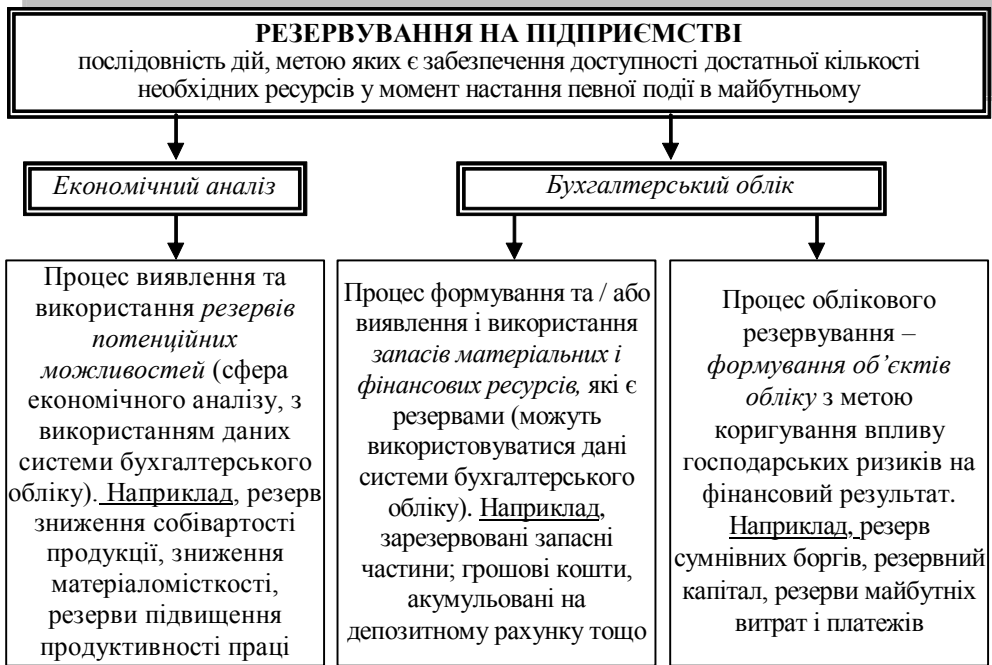


Рис. 6.1. Розмежування резервів у бухгалтерському обліку та економічному аналізі

У спеціальній літературі та в практиці економічного аналізу термін “резерви” використовується у двох значеннях:

1) як запаси ресурсів, що є необхідними для забезпечення безперервної діяльності підприємства (безперервного здійснення процесу виробництва, надання послуг тощо), та які формуються цілеспрямовано на випадок додаткової потреби;

2) як вимірювані, ще не використані можливості розвитку та удосконалення основного або інших видів діяльності щодо досягнутого рівня, тобто можливості підвищення ефективності виробництва. Наприклад, резерви збільшення обсягу виробництва та реалізації продукції, зниження її собівартості, зростання прибутку тощо.

Економічна сутність резервів як невикористаних можливостей полягає у забезпеченні стійкого розвитку суб'єкта господарювання в конкурентному середовищі.

Взагалі, резерви формуються для досягнення оперативно-тактичних цілей суб'єкта господарювання, а саме: мінімізації впливу ризикових подій; формування фінансового результату; створення умов розвитку підприємства та підвищення його конкурентоспроможності. Резервна система забезпечує безперервність функціонування та можливість постійного розвитку підприємства.

Необхідність забезпечення діяльності кожного суб'єкта господарювання є найважливішим стимулом удосконалення конкретних видів продукції, надання послуг, зниження витрат, зростання продуктивності праці. Пошук резервів – об'єктивний процес, що впливає із всезагального закону робочого часу, конкретним вираженням якого є зниження витрат живої та уречевленої праці. Це зниження досягається шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу, проведення організаційних заходів, удосконалення процесу управління тощо.

Якщо суб'єкт господарювання прагне не лише шукати можливості вижити в конкурентному середовищі, але й розвивати свою діяльність, йому необхідно шукати резерви підвищення її ефективності.

Класифікація резервів господарювання Класифікація резервів проводиться за різноманітними ознаками. Разом з тим, будь-яка класифікація повинна сприяти глибшому розумінню сутності резервів, організації цілеспрямованого їх пошуку.

У спеціальній економічній літературі резерви класифікуються за наступними ознаками (див. рис. 6.2). Розглянемо наведені групи детальніше.

За місцем утворення резерви поділяються на:

⇒ внутрішньогосподарські – резерви, що виявляються та можуть бути використані лише на підприємстві, що досліджується. Пов'язані з ліквідацією непродуктивного витрачання ресурсів. Поділяються на резерви, що виникли в цеху, на виробничій ділянці, на робочому місці;

⇒ галузеві – резерви, що можуть бути виявлені лише на рівні галузі. Пошук таких резервів належить до компетенції відповідних міністерств, асоціацій, інших об'єднань;

⇒ регіональні – можуть бути виявлені та використані в межах певного географічного району (наприклад, використання місцевої сировини);

⇒ національні – можуть бути виявлені шляхом проведення заходів на загальнодержавному рівні (наприклад, зміна форм власності, системи управління економікою тощо).

Вміле використання резервів за місцем утворення може призвести до підвищення ефективності діяльності не тільки окремих суб'єктів господарювання, але й галузей економіки в цілому. До таких резервів належать: удосконалення спеціалізації та кооперування галузей і виробництв, раціоналізація транспортних зв'язків і тарифів на ці послуги тощо. Виявлення та використання таких резервів не залежить від суб'єктів господарювання на мікрорівні, але може суттєво впливати на резерви їх діяльності.

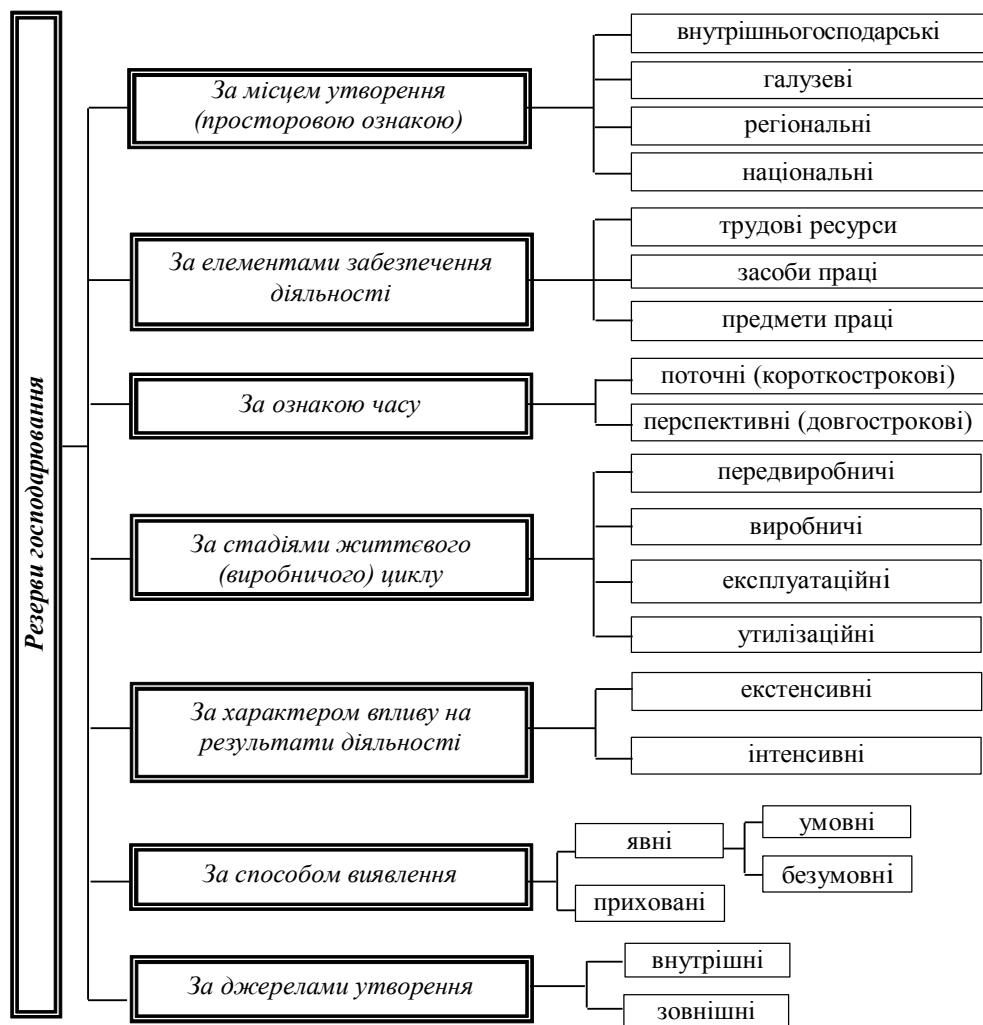


Рис. 6.2. Класифікація резервів господарювання

За елементами забезпечення діяльності виділяють резерви, пов'язані з підвищенням ефективності використання:

⇒ трудових ресурсів (покращання використання робочого часу, підвищення кваліфікації, продуктивності праці тощо);

⇒ засобів праці (зміна застарілого устаткування, його модернізація, скорочення часу на планово-попереджувальний ремонт, зменшення простоїв, підвищення продуктивності устаткування тощо);

⇒ предметів праці (зменшення витрат сировини та матеріалів у процесі виробництва, скорочення браку (виправного та невиправного), допустима заміна сировини і матеріалів тощо).

Необхідно враховувати, що господарська діяльність може здійснюватися тільки за умови наявності всіх трьох перерахованих елементів, тому ізольований розгляд кожного з них окремо є умовним. Найважливішою умовою практичної реалізації резервів є їх збалансованість за всіма елементами. Це означає, що виявлені резерви за кожним елементом повинні бути взаємопов'язані. Наприклад, виявлено резерв збільшення обсягу виробництва продукції за рахунок більш ефективного використання трудових ресурсів. Але для того, щоб їх освоїти, необхідно в тому ж розмірі виявити резерви збільшення обсягів виробництва продукції за рахунок кращого використання засобів і предметів праці. Якщо ж за будь-яким ресурсом резервів не вистачає, то в розрахунок приймається найменша величина виявлених резервів.

За ознакою часу резерви поділяються на:

- ⇒ поточні (короткострокові) – резерви, які можуть бути реалізовані протягом року (місяця, кварталу, півріччя тощо);
- ⇒ перспективні (довгострокові) – резерви, які можуть бути реалізовані за проміжок часу, що перевищує один рік.

За стадіями життєвого циклу виробів резерви поділяються на:

- ⇒ передвиробничі резерви – виявляються на передвиробничій стадії у ході науково-дослідницьких і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) зі створення виробу. Основним резервом на цій стадії є застосування досконаліших конструкцій, технологій, матеріалів, що підвищує якість виробів, сприяє зниженню витрат на виробництво та експлуатацію виробів. Саме на цій стадії об'єктивно можна виявити найбільші резерви зниження собівартості продукції;

- ⇒ виробничі резерви – виявляються на стадії виробництва. Можуть бути виявлені невикористані можливості скорочення витрат сировини, матеріалів, підвищення продуктивності праці за рахунок покращання організації виробництва, впровадження заходів науково-технічного прогресу тощо;

- ⇒ експлуатаційні резерви – виявляються на стадії експлуатації виробів споживачем. В якості можливих резервів тут можна розглядати скорочення витрат на експлуатацію виробу (наприклад, витрати на ремонт, споживання електроенергії тощо);

- ⇒ утилізаційні резерви – можливості скорочення витрат на утилізацію виробу після завершення його життєвого циклу.

За характером впливу на результати діяльності резерви поділяються на:

- ⇒ екстенсивні резерви – резерви, пов'язані з використанням у виробництві додаткових ресурсів (матеріальних, трудових, природних тощо). Резервами екстенсивного типу є:

- 1) збільшення часу використання ресурсів (засобів праці, робочої сили, тривалості обороту оборотних засобів);

2) збільшення кількості ресурсів (кількість засобів праці, предметів праці, чисельності робочої сили);

3) усунення непродуктивного використання ресурсів.

⇒ інтенсивні резерви – пов’язані з найбільш повним і раціональним використанням наявного виробничого потенціалу. При цьому результати виробництва зростають швидше, ніж витрати на нього. Резервами інтенсивного типу є:

1) удосконалення елементів забезпечення діяльності (засобів праці, предметів праці, робітників);

2) удосконалення процесу господарювання (технології виробництва, організації виробництва та праці, організації управління, відтворення основних і прискорення оборотності оборотних засобів).

За способом виявлення резерви поділяються на:

⇒ явні – резерви, які легко виявити за даними бухгалтерського обліку. Це очевидні витрати та перевитрати, які поділяються на:

1) безумовні – резерви, пов’язані з недопущенням безумовних витрат сировини, матеріалів і робочого часу (брак, недостача та псування продукції, виплачені штрафи тощо);

2) умовні – перевитрачання всіх видів ресурсів у порівнянні з чинними на даний момент нормами на підприємстві. Норми, які є базою порівняння, не завжди оптимальні. Однак, якщо норми оптимальні, то умовні витрати свідчать про те, що фактичний організаційно-технічний рівень не відповідає плановому, що призводить до витрат робочого часу, неповного використання обладнання, перевитрачання матеріалів;

⇒ приховані – резерви, що можуть бути виявлені в результаті порівняння з іншими об’єктами.

За джерелами утворення резерви поділяються на:

⇒ внутрішні – резерви, які можуть бути виявлені, освоєні силами та засобами підприємства;

⇒ зовнішні – технічна, технологічна або фінансова допомога підприємству від держави, вищих органів тощо.

6.2. Методика розрахунку та обґрунтування розміру резервів господарювання

В ринкових умовах особлива увага приділяється вивченню ринків збуту продукції, що випускається суб’єктом господарювання, зокрема місткість ринку та можливості зайняття в ньому певного сегменту. Вивчається якість продукції на ринку, необхідність і можливість підвищення її якості.

Напрями пошуку резервів визначаються на підставі інформації про зміну якості продукції, скорочення чи розширення ринків її збуту, рівня рентабельності, стану та ефективності використання ресурсів.

Наявність позитивних тенденцій розвитку суб'єкта господарювання й окремих видів його діяльності не виключає необхідності пошуку резервів. Для досягнення успіху пошук резервів повинен відбуватися систематично, на науковій основі. Реальність величини виявлених резервів потребує точного та обґрунтованого розрахунку.

Методика вимірювання, оцінки та використання резервів складається з декількох етапів: аналітичного, організаційного та функціонального (рис. 6.3).

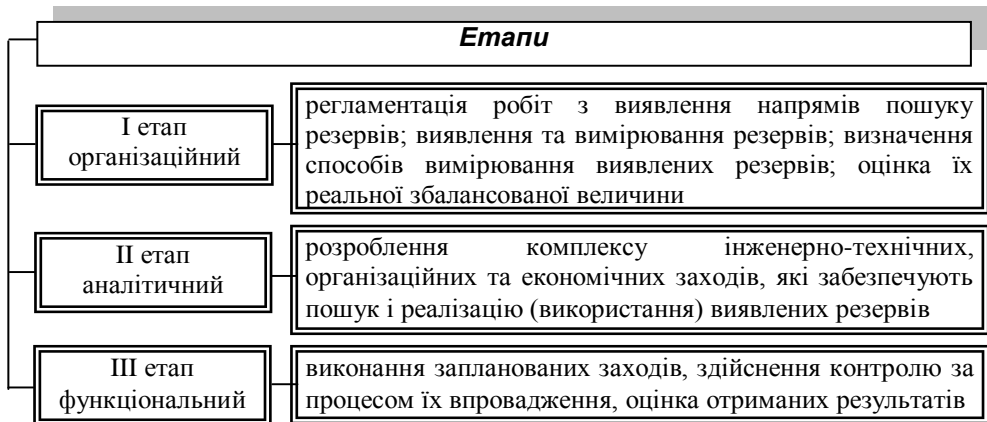


Рис. 6.3. Етапи вимірювання і оцінки резервів господарювання

Необхідно розрізняти поняття “вимірювання резервів” та “оцінка резервів”. Під *вимірюванням резервів* розуміють розрахунок їх величини (рівня) за кожним видом, під *оцінкою* – визначення їх реальної збалансованої величини відповідно до розроблених організаційно-технічних заходів, що враховують реальні можливості підприємства.

Вимірювання резервів базується на використанні аналітичного інструментарію: порівняння, балансового узагальнення, відносних величин, кореляційно-регресійного аналізу, функціонально-вартісного аналізу, детермінованого факторного аналізу, методу співвідношення “витрати – обсяг – прибуток”, експертних оцінок тощо.

Вибір способу вимірювання резервів залежить від:

⇒ стадій життєвого циклу виробу, на яких виявляються та вимірюються резерви. Так, якщо в якості об'єкту пошуку резервів обрана довиробнича стадія життєвого циклу виробу, найбільший ефект забезпечує використання функціонально-вартісного аналізу (ФВА). ФВА використовується для:

⇒ удосконалення виробів і розробки нової продукції;
 ⇒ результатних показників, які необхідно покращити;
 ⇒ виду виробничих ресурсів, за яким проводиться пошук резервів ефективнішого їх використання;

⇒ характеру резервів (екстенсивні та інтенсивні), способу їх виявлення (явні та приховані) тощо.

Розглянемо порядок розрахунку резервів за допомогою різних способів³.

Величина резервів у кількісному відношенні може бути визначена як різниця між прогнозним і фактичним рівнем показника, що вивчається, на певний момент часу.

Для підрахунку величини резервів у тих випадках, коли витрати ресурсів або можлива їх економія визначається у порівнянні з обраною базою, застосовується *спосіб порівняння*. Цей спосіб дозволяє виміряти резерви шляхом порівняння досягнутого рівня з потенційно можливим. Для розрахунку використовуються формули:

$$P_{ci} = C_{\phi i} - C_{ni}; \quad (6.1)$$

$$P_c = \sum_{i=1}^n P_{ci}, \quad (6.2)$$

де P_{ci} , P_c – резерв зниження собівартості за рахунок i -го виду ресурсів і загальна сума резерву зниження собівартості; $C_{\phi i}$, C_{ni} – фактичний і потенційний рівні використання i -го виду виробничих ресурсів.

При використанні порівняння для вимірювання резервів найважливішим методологічним питанням є вибір бази порівняння для визначення потенційного рівня показника. У якості такої бази може бути прийнятий паспортний рівень, базовий, досягнутий на передових підприємствах, середньогалузевий тощо⁴.

Для визначення потенційного рівня показників, що використовуються в ході розрахунку резервів, необхідним є здійснення конкретних організаційно-технічних заходів, впровадження яких дозволить досягнути цього рівня.

Для визначення резервів у тих випадках, коли відома величина додаткового залучення або величина безумовних витрат ресурсів застосовується *спосіб прямого підрахунку*. Так, можливість збільшення випуску продукції в цьому разі визначається наступним чином: додаткова кількість ресурсів або величина безумовних витрат ресурсів з вини підприємства ділиться на можливу норму їх витрачання на одиницю продукції, або множиться на можливу ресурсовіддачу, тобто на матеріаловіддачу, фондівіддачу, продуктивність праці тощо.

Підходи до послідовності пошуку, збалансованої оцінки резервів можуть відрізнятися. Наприклад, почати процес пошуку та оцінки резервів можна з

³ Порядок визначення резервів господарювання за допомогою інших способів розкрито у навчальному посібнику: Савицкая Г.В. Экономический анализ: Учеб. – 9-е изд., испр. – М.: Новое знание, 2004. – 640 с. – С. 54-58.

⁴ Необгрунтованим є підхід, коли в якості бази порівняння при вимірюванні резервів використовуються планові дані, дані попереднього періоду, ретроспективного аналізу рівня впливу окремих факторів, отриманого на базі фактичних і планових даних. Зміни результатів у порівнянні з планом за попередній період не можна екстраполювати на майбутній період, оскільки резерви завжди націлені на майбутнє (перспективу), де умови господарювання не залишаються на рівні минулого. Результати ретроспективного факторного аналізу можуть бути використані для визначення напрямів пошуку резервів, але не для їх вимірювання та оцінки.

показника прибутку. Спочатку його необхідна величина може бути визначена виходячи з перспектив розвитку суб'єкта господарювання. Виходячи від цієї величини, визначається необхідний для її забезпечення резерв зростання обсягу реалізації з урахуванням витрат. З цією метою може бути використаний метод аналізу “витрати – обсяг – прибуток”.

Для розрахунку й оцінки резервів зростання показників, що характеризують обсяг виробництва та реалізації продукції, може використовуватися поєднання *способу порівняння* та *способу абсолютних різниць*. За допомогою способу порівняння розраховується відхилення фактично досягнутого рівня, який бере участь у розрахунку якісного показника, від потенційно можливого. Якщо відомий потенційний рівень іншого (кількісного) показника формули розрахунку резерву, його величина може бути розрахована як добуток потенційного рівня кількісного показника та приросту якісного.

Для виявлення резервів також використовуються *способи математичного програмування*, які дозволяють оптимізувати величину показників з урахуванням умов господарювання та обмежень на ресурси і тим самим виявити додаткові та невикористані резерви виробництва шляхом порівняння величини досліджуваних показників за оптимальним варіантом з фактичним або плановим їх рівнем.

Використання *функціонально-вартісного аналізу (ФВА)* дозволяє на ранніх стадіях життєвого циклу продукції (виробу) знайти та попередити надлишкові витрати шляхом удосконалення його конструкції, технології виробництва, використання дешевшої сировини.

Всі виявлені вищезазначеними способами резерви повинні бути підкріплені відповідними заходами щодо їх використання. Тільки за таких умов величина резервів буде обґрунтованою.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрити сутність резервів господарювання.
2. Навести ознаки класифікації резервів господарювання.
3. Охарактеризувати резерви за стадіями життєвого циклу виробів.
4. Розкрити сутність резервів за місцем їх утворення.
5. Пояснити порядок розрахунку та обґрунтування розміру резервів господарювання.
6. Розкрити основні етапи методики вимірювання, оцінки та реалізації резервів.
7. Перерахувати відмінні риси між поняттями “вимірювання резервів” та “оцінка резервів”.
8. Навести способи, які використовуються для визначення величини резервів господарювання.